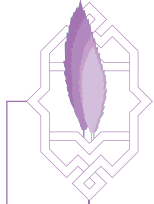

Analysis of waqf patterns and socio-economic consequences in the performance of Mohammad Ibrahim Malek al-Tojjar Isfahani (based on documents

Arefeh Soleimani*

Abstract

Haj Mohammad Ibrahim Malek al-Tojjar, the son of Haj Mohammad Sadr, was a prominent and charitable merchant during the Qajar period. The trading house of this family first expanded in Bushehr, then in Isfahan and Bombay. According to narrations, the title of «Malek al-Tojjar» was bestowed upon Mohammad Sadr by Nasser al-Din Shah Qajar in recognition of his financial assistance during the Farang trip and assistance during the famine in Isfahan, and this title was later bestowed upon his son Haj Mohammad Ibrahim. After the death of his father and brother, he took charge of the trading house and was buried in Angoorestan in 1922 AD. Malek al-Tojjar's will reflects his deep religious beliefs and philanthropy. He willed that his property be waqf and that guardians and supervisors from among his family and trustees be appointed and that a specific fee be paid to them. The meticulous details of his burial ceremony in Angoorestan, including a Ghusl (ritual purification) and burial in a «mirror room» with a small Quran, demonstrated his attention to traditions and peace after death. He also made extensive financial bequests for reciting the Quran, lighting the grave, rowzeh khāni (a Shi'ite mourning recitation), funeral ceremonies, prayer and fasting for 70 years, and the nū'eb al ziyārah (a pilgrim by proxy) to the holy shrines and the holy city of Mashhad. His charitable activities were very extensive; from establishing the first branch of the National Bank of Isfahan and being a member of the National Holy Society to preventing the destruction of historical monuments such as Chehel Sotun. Other actions he took included building Tekye-e-Malek, mosques, repairing and restoring Isfahan mosques, reviving the aqueduct in Najaf, financially supporting newspapers, and providing continuous assistance to the needy, scholars, and schools.

تحليل أنماط الوقف والآثار الاجتماعية - الاقتصادية في أداء محمد إبراهيم ملك التجار الأصفهاني (استناداً إلى الوثائق)

عارفه سليمان*

الخلاصة

الحاج محمد إبراهيم ملك التجار كان تاجراً قاجارياً بارزاً وابن الحاج محمد الصدور هو تاجراً خيراً خلال العصر القاجاري. توسعت تجارة العائلة أولاً إلى بوشهر، ثم إلى أصفهان وبومباي. ووفقاً للروايات، مُنح لقب «ملك التجار» لمحمد الصدر من قبل ناصر الدين شاه قاجار تقديراً لمساعدته المالية خلال سفره للخارج ومساعدته خلال المجاعة في أصفهان، ثم مُنح هذا اللقب لابنه الحاج محمد إبراهيم. بعد وفاة والده وشقيقه، تولى مسؤولية التجارة ودُفن في مزارع العنب في أصفهان عام ١٣٤١ هـ.

تعكس وصية ملك التجار عمق معتقداته الدينية وكرمه. فقد أوصى بوقف ممتلكاته، وتعيين أوصياء ومشرفين من بين أفراد عائلته وأشخاص موثوق بهم، ودفع أجر محدد لهم. وتُظهر التفاصيل الدقيقة لمراسم دفنه وتكفينه في أنجورستان (مزارع العنب)، بما في ذلك غسله ودفنه في "غرفة المرايا" مع مصحف صغير ليبدل ذلك على حرصه على التقاليد لينعم بالسكينة بعد الموت. كما خصص مبالغ مالية كبيرة لتلاوة القرآن، وإضاءة القبر، وتلاوة الأدعية، وإقامة الشعائر الجنائزية، والصلاة والصيام، واستئجار الأرض لمدة سبعين عاماً، وتعيين وكيل لزيارة الأضرحة المقدسة ومدينة مشهد المقدسة.

كانت أنشطته في خدمة المجتمع واسعة النطاق؛ بدءاً من تأسيس أول فرع لبنك أصفهان الوطني، وعضويته في الجمعية الوطنية المقدسة، وصولاً إلى منع تدمير المعالم التاريخية مثل ضريح جهل ستون. ومن بين مبادراته الأخرى بناء مسجدي تكية وتيمجه ملك، وترميم مساجد أصفهان، وإعادة إحياء قناة النجف، ودعم الصحف مالياً، ومواصلة مساعدة المحتاجين والعلماء والمدارس. كما كان له دور فاعل في نشر الكتب الدينية، ومساعدة الجرحى، وتوفير مستلزمات الزفاف للشباب. كل هذه الأعمال جعلت من الحاج محمد إبراهيم ملك التجار شخصية بارزة في اقتصاد وثقافة ودين العصر القاجاري.

الكلمات المفتاحية: الحاج محمد إبراهيم ملك التجار، الوقف والوصية، مبادرات المنفعة العامة، تاريخ القاجار، أصفهان، الصدقة والإحسان

* ماجستير، كلية الآداب، جامعة طهران، قسم التاريخ
arefe.soleimany@gmail.com

واکاوی الگوهای وقف و پیامدهای اجتماعی-اقتصادی در عملکرد محمد ابراهیم ملکالتجار اصفهانی (با تکیه بر اسناد)

عارفه سلیمانی*

چکیده

حاج محمد ابراهیم ملکالتجار، تاجر برجسته قاجار و فرزند حاج محمد صدر تاجر خیر در دوره قاجار بود. تجارتخانه این خاندان در ابتدا در بوشهر، سپس در اصفهان و بمبئی گسترش یافت. به نقل از روایات، لقب «ملکالتجار» را ناصرالدین شاه قاجار به پاس کمک‌های مالی او در سفر فرنگ و یاری‌رسانی در قحطی اصفهان به محمد صدر اعطا و سپس این لقب به پسرش حاج محمد ابراهیم اعطا گردید. او پس از فوت پدر و برادر، مسئولیت تجارتخانه را عهده‌دار شد و در سال ۱۳۴۱ قمری در انگورستان ملکالتجار اصفهان دفن گردید.

وصیت‌نامه ملکالتجار نشان‌دهنده اعتقادات مذهبی و خیرخواهی عمیق اوست. او وصیت کرد اموالش وقف شود، متولیان و ناظرانی از خانواده و معتمدین تعیین گردند و حق‌الزحمه مشخصی به آنان پرداخت شود. جزئیات دقیق مراسم کفن و دفن خود در انگورستان، شامل غسل و دفن در «اتاق آئینه» با قرآنی کوچک، نشان از توجه وی به سنت‌ها و آرامش پس از مرگ داشت.

فعالیت‌های عام‌المنفعه او بسیار وسیع بود؛ از تأسیس اولین شعبه بانک ملی اصفهان و عضویت در انجمن ملی مقدس تا جلوگیری از تخریب بناهای تاریخی نظیر چهل‌ستون. ساخت تکیه و تیمچه ملک، مساجد، تعمیر و مرمت مساجد اصفهان، احیای قنات در نجف، حمایت مالی از روزنامه‌ها، کمک مستمر به نیازمندان، علما و مدارس از دیگر اقدامات او بود. این کارها، حاج محمد ابراهیم ملکالتجار را به شخصیتی برجسته در اقتصاد، فرهنگ و مذهب دوره قاجار تبدیل کرده است.

واژگان کلیدی: حاج محمد ابراهیم ملکالتجار، وقف و وصیت‌نامه، تاریخ قاجار، اصفهان.

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات دانشگاه تهران گروه تاریخ
arefe.soleimany@gmail.com

مقدمه

نهاد وقف، به عنوان یکی از ارکان پایداری و خدمات عام‌المنفعه در تمدن غنی ایران اسلامی، همواره با مفهوم گسترده‌تر "کارهای خیر" عجین بوده است. از آموزه‌های بنیادین دین مبین اسلام که بر اهمیت دستگیری از نیازمندان، یاری رساندن به هموعان و خدمت به خلق تأکید دارد تا میراث تاریخی ایران که سرشار از سنت‌های نیکوکارانه است، همگی گواهی بر پیوند عمیق میان وقف و مفهوم کلی کارهای خیر هستند.

در طول قرون متمادی، واقفان ایرانی، با الهام از این تعالیم و با هدفی فراتر از منافع شخصی، اموال، دانش و توان خود را در طبق اخلاص نهاده و در مسیر آبادانی جامعه گام برداشتند. این کارهای خیر، که وقف یکی از درخشان‌ترین و پایدارترین اشکال آن به شمار می‌رود، طیف وسیعی از فعالیت‌ها را در بر می‌گرفت؛ از تأسیس مدارس علمیه و مراکز آموزشی که کانون پرورش دانشمندان و اندیشمندان بود، تا ساخت بیمارستان‌ها، کاروان‌سراها، پل‌ها و قنات‌ها که شریان‌های حیاتی جامعه را تغذیه می‌کردند. همچنین، کمک به مستمندان، ایتام، بیوه زنان، بیماران و حمایت از علما و طلاب، از دیگر جلوه‌های بارز این روحیه خیرخواهانه بود.

وقف، خود نمادی از تجلی کارهای خیر در قالبی سازمان‌یافته و پایدار است. هنگامی که فردی مال خود را وقف می‌کند، در واقع بخشی از سرمایه اجتماعی و فرهنگی جامعه را تضمین می‌نماید و این سرمایه، در قالب خدمات موقوفه، به صورت مداوم در اختیار نیازمندان و عموم مردم قرار می‌گیرد. به این ترتیب، وقف بستری برای تداوم و گسترش کارهای خیر در طول نسل‌ها فراهم می‌آورد و نام و یاد خیرین را زنده نگه می‌دارد.

در ادامه این بحث، به بررسی یکی از شخصیت‌های برجسته در تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران می‌پردازیم که یادگار فعالیت‌هایش، در تار و پود جامعه آن روزگار، چون رشته‌ای زرین تنیده شده است. در میان این چهره‌های درخشان، نام حاج محمدابراهیم ملک‌التجار، اگرچه در دوران پرفراز و نشیب قاجار به اوج شهرت و اعتبار دست یافت، اما مطالعه جامع و دقیق درباره زندگی و میراث او، به دلیل کمبود منابع مکتوب منتشرشده، همواره با چالش‌هایی عمیق همراه بوده است. این مقاله بر آن است تا با تکیه بر پژوهشی عمیق که بخش قابل توجهی از محتوای آن از دل اسناد و مدارک دست‌اول استخراج شده است، به ابعاد کمتر پرداخته‌شده شخصیت حاج محمدابراهیم ملک‌التجار، به‌ویژه در حوزه نیکوکاری و تأثیر اجتماعی او، بپردازد و او را به عنوان شاهدی زنده بر

تجلی وقف و کارهای خیر در عصر معرفی نماید.

اما نکته‌ی حائز اهمیت این است که با وجود گستردگی فعالیت‌های محمدابراهیم ملک‌التجار، متأسفانه حجم زیادی از اسناد مربوط به زندگی و عملکرد او، اعم از تجاری و وقف، در طول زمان مفقود شده و با به دلیل فرسودگی و عدم مراقبت صحیح، به مرور پوسیده و از بین رفته‌اند. این امر دستیابی به اطلاعات جامع و مفید را به چالشی جدی تبدیل کرده است و لذا ارزش اسناد باقی‌مانده و تلاش برای بازخوانی و تحلیل آن‌ها را دوچندان می‌سازد.

این پژوهش، با بهره‌گیری از روایت شنیداری و خاطرات نقل‌شده از آقای افتخاری، که دانش و تجربیات ارزشمندی در این زمینه دارند، تلاش کرده است تا خلاء منابع مکتوب را تا حدی پر کند و تصویری زنده و باورپذیر از این شخصیت برجسته ارائه دهد. دورانی که ملک‌التجار در آن می‌زیست، دورانی پر از دگرگونی‌ها و چالش‌های گوناگون بود و در چنین بستری، اقدامات خیرخواهانه او به مثابه چراغی راهنما، اهمیت و جایگاهی ویژه می‌یابد. لذا، هدف اصلی این نوشتار، کاوش در این میراث نیکوکارانه و روشن ساختن جایگاه حاج محمدابراهیم ملک‌التجار به عنوان یکی از ارکان یاری‌رسان جامعه در عصر قاجار است. از این رهگذر، سعی بر آن است تا ضمن ارائه تحلیلی نو از شخصیت و اقدامات او، به غنای دانش موجود درباره رجال مؤثر تاریخ ایران، عمیق‌تر نگرسته شود. در راستای تکمیل و تبیین دقیق‌تر مطالب، بخش‌هایی از محتوای استخراج شده از اسناد مرجع، به صورت تصویری در پیوست‌های این مقاله ارائه گردیده است تا خوانندگان محترم بتوانند به جزئیات بیشتری دست یابند

۱. پیشینه پژوهش

یکی از پژوهش‌های اولیه در این زمینه، مقاله‌ای تحت عنوان "بازخوانی وقفنامه مرحوم حاجی‌محمد ابراهیم ملک‌التجار" است. این مقاله با تمرکز بر متن وقفنامه، صرفاً به قرائت و تحلیل محتوای آن اکتفا کرده است. لازم به ذکر است که این بازخوانی بر اساس نسخه تایپ‌شده‌ای از وقفنامه صورت گرفته است. اگرچه این اثر اولین قدم در شناخت یکی از مهم‌ترین اسناد مرتبط با ملک‌التجار محسوب می‌شود، اما از یک سو به دلیل ماهیت بازخوانی صرف، تحلیل عمیقی از ابعاد وقفنامه ارائه نمی‌دهد و از سوی دیگر، تنها به یک سند مشخص و نسخه موجود از آن محدود می‌ماند.

در گامی فراتر، نگارنده این مقاله، پژوهشی تحت عنوان "بررسی اسناد تجاری کمپانی

محمدابراهیم ملک‌التجار اصفهانی (۱۳۱۶-۱۳۴۱ق.) را به سرانجام رسانده‌اند. این تحقیق که اولین گام در بررسی‌های سندی بر روی شخصیت ملک‌التجار اصفهانی به شمار می‌رود، حوزه وسیع‌تری از اسناد را شامل شده و به تفصیل به جنبه‌های زندگی و فعالیت‌های تجاری این شخصیت پرداخته است. این پژوهش با واکاوی اسناد تجاری، توانسته است گوشه‌هایی از حیات اقتصادی و ارتباطات مالی ملک‌التجار را روشن سازد.

با این حال، با وجود این پژوهش‌های ارزشمند، همچنان جای خالی یک تحلیل جامع و عمیق از امور عام‌المنفعه و نیکوکارانه محمدابراهیم ملک‌التجار اصفهانی، فراتر از متن صرف وقف‌نامه و با تکیه بر ابعاد مذهبی و مدارک نویافته احساس می‌شود. مقاله حاضر تلاش می‌کند تا با بهره‌گیری از اسناد کمتر دیده شده به باورهای مذهبی و اعمال خیرخواهانه ایشان، تصویر کامل‌تری از این شخصیت برجسته ارائه دهد و بدین ترتیب، خلأ موجود در پیشینه‌ی پژوهشی را پر کند.

۲. نگاهی به زندگی حاج محمدابراهیم ملک‌التجار

حاج محمدابراهیم ملک‌التجار، فرزند حاج محمد صدر، از تجار برجسته و نیک‌اندیش دوره قاجار بود که در سال ۱۳۴۱ قمری درگذشت. اگرچه روایات متعددی درباره زندگی و نسب این خاندان وجود دارد، اما منابع تاریخی موجود، محدود هستند. بر اساس روایات، خاندان ملک پیش از کسب لقب «ملک‌التجار» و حتی پس از آن با فامیل «صدر بوشهری» شناخته می‌شدند و تجارت‌خانه اصلی ایشان در ابتدا در بوشهر قرار داشت. کسب عناوین افتخاری در ادوار گذشته، غالباً بازتابی از شایستگی‌ها، درایت و اقدامات مؤثر فرد در جامعه بود. لقب «ملک‌التجار» که بر سرلوحه حاج محمدابراهیم ملک‌التجار می‌درخشد، نیز از این قاعده مستثنی نیست و روایتی شنیدنی در پس خود دارد. در دوره سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، نیاز مالی پادشاه برای سفر به فرنگ، وی را بر آن داشت تا از تجار درخواست کمک مالی نماید. ظل‌السلطان، حاکم وقت اصفهان، محمد ملک (که بعدها به ملک‌التجار معروف شد) را مسئول تأمین این وجوه نمود. محمد ملک، تجار را برای جمع‌آوری مبلغ مورد نیاز گرد هم آورد، اما با وجود تلاش‌ها، مبلغ جمع‌آوری شده ناکافی بود. در این شرایط، محمد ملک شخصاً باقی‌مانده مبلغ را پرداخت کرد. به پاس این اقدام، ناصرالدین شاه لقب «ملک‌التجار» را به وی اعطا کرد. روایت دیگری از اقدامات خیرخواهانه او، مربوط به کمک به مردم اصفهان در زمان قحطی است؛ جایی که او برای یاری رساندن به مردم، زمین‌هایشان را خریداری کرده و پس از پایان قحطی، آن‌ها را به

صاحبان اصلی‌شان بازگرداند(مصاحبه با آقای افتخاری).

بررسی اسناد مرتبط با خاندان‌های تجاری، تصویری روشن از ساختار خانواده، پراکندگی جغرافیایی و تقسیم وظایف در تجارتخانه‌ها ارائه می‌دهد. در این میان، نام حاج محمدحسن به عنوان اولین فرد شناخته شده در اسناد این خاندان، اهمیت ویژه‌ای دارد. بر اساس روایات موجود، حاج محمدحسن دارای سه پسر به نام‌های محمد، عبدالله و عبدالحسین بوده است. این خاندان در سه منطقه مهم اقتصادی آن دوران، یعنی اصفهان، بوشهر و بمبئی (هند)، دارای پایگاه و فعالیت تجاری بوده‌اند. تجارتخانه فرزند ارشد، محمد صدر، در بوشهر مستقر بود. حاج عبدالله، دیگر پسر، مسئولیت تجارتخانه در بمبئی را بر عهده داشت و عبدالحسین به همراه پدر، حاج محمدحسن، در اصفهان فعالیت می‌کردند. بعد از فوت محمد حسن، حاج محمد فرزند ارشد او به جای پدر به اصفهان آمد(همان). حاج محمد صدر، پسر ارشد حاج محمدحسن، علاوه بر فعالیت‌های تجاری، نقش مهمی در نهادهای اقتصادی آن دوران ایفا کرد. او از مؤسسين کمپانی مسعودیه در ایران بود (رجایی، ۱۳۹۲: ۲۴۹) و همچنین در سال ۱۳۰۱ قمری، ریاست مجلس تجارت اصفهان را بر عهده داشت (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶:۳۳۶). حاج محمد دارای دو پسر به نام‌های عبدالرحیم و محمد ابراهیم بود که در تجارت پدر را همراهی می‌کردند. پس از مرگ عبدالرحیم در سال ۱۳۱۳ قمری و سپس فوت حاج محمد صدر در سال ۱۳۱۶ قمری، مسئولیت تجارتخانه و مدیریت آن به تنها پسر بازمانده، یعنی محمد ابراهیم ملک، منتقل شد (زندیه و سلیمانی، ۱۴۰۳: ۱۲۸) محمدابراهیم ملک، در نهایت در سال ۱۳۴۱ قمری در منزل شخصی خود، «انگورستان ملک التجار»، به خاک سپرده شد. پس از درگذشت او، تجارتخانه وی تا مدتی پابرجا بود و مدیریت آن بر عهده تنها داماد و برادرزاده‌اش، حاج محمدباقر، قرار گرفت.

۳. بررسی عمارت انگورستان در وصیت نامه محمد ابراهیم ملک

یکی از اموال برجسته متعلق به تاجر نامی، محمدابراهیم خان ملک‌التجار، که در محله پاقلعه بنا نهاده شده و به عنوان منزل شخصی ایشان مورد استفاده قرار می‌گرفته، عمارت باشکوه انگورستان است. این عمارت که شاهکاری بی‌بدیل از تلفیق هنرهای معماری عصر قاجار به شمار می‌رود، توسط خود ایشان وقف امور خیریه شده است. در متن وصیت‌نامه محمدابراهیم ملک‌التجار چنین آمده است: «بعضی از اموال را از قبیل عمارت انگورستان و سرپوشیده واقع در آن، با کلیه اثاثیه موجود در آن از قبیل فرش‌ها، قالیچه‌ها، زیلوه‌ها، جاجیم‌ها، آینه‌های بزرگ و کوچک، ظروف مسی آشپزخانه، ظروف،

خوانچه‌ها، آلات و لوازم چای‌خوری و قهوه‌خوری از بلور و نقره، هرچه که هست، تمام و کمال وقف نمودند بر تعزیه و روضه‌خوانی و ذکر مصیبت حضرت ابی‌عبدالله الحسین علیه السلام. ایشان همچنین موکداً دستور داده‌اند که «اسباب‌های انگورستان مطلقاً بیرون برده نشود».

۴. ساختار تولیت و نظارت بر عمارت انگورستان

طبق وصیت ایشان، تولیت این عمارت وقفی را تا پایان عمر، خود بر عهده داشت. پس از فوت ایشان، این مسئولیت به همسرشان، سپس به دخترشان و پس از آن به اوصیاء تعیین شده از جمله شیخ جمال الدین، آقای سیدالعراقین، حاج سید اسماعیل و همسر ایشان (که دخترخاله و دخترعمه ایشان نیز محسوب می‌شود) واگذار گردید. این چهار شخصیت برجسته، معتمد و نیکوکار را به عنوان وصی شرعی خود منصوب کرده و به آنان اختیار تام داده است تا به صورت جمعی یا انفرادی، کلیه وظایف و تکالیف مندرج در وصیت‌نامه را به انجام رسانند و هر یک از ایشان، قدرت و اختیار لازم برای تحقق این اهداف را دارا می‌باشند. علاوه بر این، برای نظارت بر عملکرد این چهار نفر، سه ناظر منصوب شد تا بر حسن اجرای امور وقف نظارت کرده و در انجام وظایف محوله به همسر و دخترشان یاری رسانند و بدین ترتیب اطمینان حاصل شود که وقف به بهترین شکل ممکن اداره می‌گردد؛ این سه نفر به نام های آقا محمد، فرزند برادر مادر محمدابراهیم، حاج میر سید عبدالله و آقا محمد مهدی بودند که طبق وصیت، پس از ایشان، اختیار تعیین جانشین با اصلاح و ارشد از میان اولادشان خواهد بود. در صورتی که نسل ناظران منقرض شود، حاکم شرع طبق صلاحدید خود، وصی و ناظر جدیدی را تعیین خواهد کرد.

در خصوص جانشینی وصی‌ها و ناظران، وصیت‌نامه پیش‌بینی‌های لازم را انجام داده است. در صورت تخلف هر یک از وصی‌ها، مابقی وصی‌ها موظفند فردی امین را، چه از میان ناظران و چه خارج از آن جمع، به جای وی منصوب کنند. همچنین، در صورت تخلف هر یک از ناظران، دو ناظر باقی‌مانده باید فردی امین را جایگزین او نمایند. پس از فوت وصی‌ها، ناظران اختیار دارند تا در صورت شایستگی فرزندان ایشان، آنان را به عنوان جانشین انتخاب کنند. در صورتی که فرزندان واجد شرایط لازم نباشند، باید فردی صالح و امین دیگری جایگزین گردد. در سناریویی که هیچ وصی یا ناظری از خاندان باقی نماند، تعیین وصی و ناظر به «حاکم شرع» (مجتهد جامع‌الشرائط) واگذار خواهد شد. در نهایت، وصیت‌کننده بر لزوم تقوا، خدا ترسی و در نظر داشتن جایگاه ایشان در انجام وظایف

توسط کلیه وصی‌ها و ناظران تأکید فراوان داشته‌اند تا از هرگونه سستی و کوتاهی در اجرای مفاد وصیت جلوگیری شود.

از نکات کلیدی این وصیت‌نامه، شرط رضایت ورثه قانونی برای اعتبار بخشیدن به بخش‌های مالی آن است. وصیت‌کننده مقرر داشته‌اند که هرگونه تصرف در اموال باقی‌مانده که در این وصیت‌نامه ذکر شده (خواه یک سوم شرعی یا بیشتر)، منوط به حضور و رضایت دو وارث قانونی ایشان، یعنی دخترشان، زهرا خانم و همسر محترمشان خواهد بود. این بدان معناست که این دو وارث باید از مفاد وصیت‌نامه و میزان "موصی‌به" (آنچه وصیت شده) مطلع شده و صحت آن را تأیید نمایند تا وصیت از منظر شرعی رسمیت یابد؛ امری که بر اهمیت لزوم رضایت ورثه در احکام شرعی تأکید دارد

۴-۱. مراسم کفن و دفن و امور مربوط به آن

در خصوص تدفین و مراسم مربوط به آن، وصیت‌نامه تصریح دارد که در صورت فوت در شهر اصفهان، غسل میت در حوض سرپوشیده انگورستان صورت پذیرد. همچنین، توصیه شده است که وصی‌ها، به ویژه حاجی میرسید عبدالله، در مراسم غسل حضور یابند. محل دفن نیز اتاق موسوم به "اتاق آئینه" در همان انگورستان تعیین شده است. مطابق با وصیت، یک قرآن کوچک با جلد فولادی که نزد مادر همسر وصیت‌کننده نگهداری می‌شود، باید طبق موازین شرعی در کنار میت قرار گیرد تا به عنوان شفیع او عمل نماید. این وصیت‌کننده بر این نکته تأکید فرموده‌اند که انجام این مراسم در محل مذکور، هیچ‌گونه منافاتی با وقف بودن آنجا ندارد، چرا که خللی به امور جاری وقف وارد نمی‌کند و این مکان از ابتدا با همین منظور وقف شده است. علاوه بر این، مادر همسر و خود همسر وصیت‌کننده نیز در صورت تمایل، اجازه دفن در همین مکان را خواهند داشت. پس از اتمام مراسم دفن، وظیفه وصی‌ها است که مراسم ترحیم را در روزهای سوم، هفتم، چهلم و سالگرد درگذشت، مطابق با شأن وصیت‌کننده و دستورات بعدی برگزار نمایند.

۴-۲. هزینه‌های جاری و مراسم یادبود

برای پاسداشت یاد و خاطره وصیت‌کننده، مقرر شده است که سالانه مبلغ ۱۱۰ تومان از محل موقوفات به این امر اختصاص یابد. این مبلغ شامل ۷۲ تومان برای اجرت قاری خوش‌صدا و ماهر قرآن کریم و همچنین ۳۸ تومان برای تأمین روشنایی و هزینه روضه‌خوانی در شب‌های جمعه است. وظیفه قاری، قرائت همیشگی قرآن بر سر مزار و

وظیفه روشنایی، روشن نگه داشتن چراغ بر سر قبر در تمامی شب‌ها تعیین شده است.

۴-۳. مراسم ترحیم و اطعام فقرا

هزینه برگزاری مراسم سومین روز درگذشت، حدود ۱۰۰۰ تومان پیش‌بینی شده است که این مبلغ به صورت تقریبی روزانه به مبلغی حدود ۳۳۳ تومان تقسیم می‌شود. از این بودجه، روزانه ۱۵۰ کیلوگرم (۵۰ من) برنج به همراه سایر اقلام خوراکی تهیه و پخته شده و میان فقرا و نیازمندان توزیع گردد. همچنین، برای شب اول قبر (شب دفن)، مبلغ ۸ تومان به ۴۰ نفر از مؤمنین جهت خواندن نماز وحشت پرداخت خواهد شد. برای مراسم هفتم، چهل‌م و سالگرد نیز در مجموع مبلغ ۳۰۰ تومان در نظر گرفته شده است تا با حفظ شأن و عرف، بخشی از آن صرف اطعام فقرا و نیازمندان گردد.

۴-۴. کفاره نماز و روزه و نیابت زیارت

به منظور جبران نمازها و روزه‌های قضا شده احتمالی وصیت‌کننده، مقرر شده است که به مدت ۷۰ سال، نماز و روزه استیجاری توسط افرادی که در انجام اعمال دینی مهارت دارند، به جا آورده شود. برای این منظور، سالیانه ۱۰ تومان اختصاص یافته که مجموعاً ۷۰۰ تومان خواهد شد. همچنین، فردی امین و مورد اعتماد، به نمایندگی از وصیت‌کننده، به عتبات عالیات (کربلا، نجف، کاظمین و سامرا) اعزام خواهد شد و مبلغ ۱۵۰ تومان به عنوان اجرت به وی پرداخت می‌گردد. علاوه بر این، یک سفر حج (حج بلدیه) نیز به نیابت از ایشان توسط فردی امین، دانا و صحیح‌العمل (مانند حاجی میرسید عبدالله یا افراد مشابه) انجام خواهد شد. این زائر نیابتی، با عبور از مسیر نجف و کربلا بازخواهد گشت و مبلغ ۱۵۰۰ تومان بابت این حج به وی پرداخت می‌شود. همچنین، فردی امین و درست‌کار برای زیارت نیابتی حضرت امام رضا (علیه‌السلام) در مشهد مقدس استیجار شده و مبلغ ۱۵۰ تومان به او پرداخت خواهد شد.

۴-۵. هزینه معیشت مادر وصیت‌کننده

تا زمانی که مادر وصیت‌کننده در قید حیات هستند، ماهانه مبلغ ۵۰ تومان جهت تأمین هزینه‌های زندگی ایشان در نظر گرفته شده است که این مبلغ به صورت سالانه به ۶۰۰ تومان می‌رسد.

۵. اقدامات فرهنگی و عام المنفعه

۵-۱. بنیان‌گذار تحول اقتصادی

کمک به تأسیس بانک ملی در اصفهان:

در روزگاری که اقتصاد ایران نیازمند نهادهای مالی نوین بود، حاج محمد ابراهیم ملک‌التجار با بینشی عمیق به آینده، در تأسیس اولین شعبه بانک ملی اصفهان نقشی حیاتی ایفا کرد. این امر، نشان‌دهنده درک والای او از اهمیت زیرساخت‌های اقتصادی مدرن و حمایت از استقلال مالی کشور بود. اساسنامه این بانک در ذی‌قعدة ۱۳۲۴ قمری (فوریه ۱۹۰۷ میلادی) به تصویب رسید و اولین شعبه آن در سرای گلشن، در قلب میدان نقش جهان، به همت حاج محمد ابراهیم ملک‌التجار و حاج محمدحسین کازرونی، دو چهره برجسته آن روزگار، گشایش یافت (روزنامه مجلس، سال اول، ش ۱۰، ۱۳۲۴). این اقدام، نه تنها گامی بزرگ در جهت توسعه بانکی کشور بود، بلکه نشان از اهتمام وی به پیشرفت اقتصادی جامعه داشت.

۵-۲. مشارکت فعال در حیات سیاسی و اجتماعی

ملک‌التجار نه تنها در عرصه اقتصاد، بلکه در بطن تحولات سیاسی و اجتماعی زمانه خود نیز حضوری پررنگ داشت.

عضویت در انجمن ملی مقدس اصفهان و نمایندگی مجلس شورای ملی:

در سال ۱۳۲۴ قمری، او به عضویت انجمن ملی مقدس اصفهان درآمد که نشان‌دهنده تعهد وی به آرمان‌های مشروطیت و توسعه‌ی سیاسی کشور بود. همچنین، افتخار نمایندگی مردم اصفهان در دوره اول مجلس شورای ملی (ترابی فارسی، ۱۳۸۴: ۹۶)، گواهی دیگر بر اعتماد مردم و نقش تأثیرگذار او در عرصه قانون‌گذاری و اداره کشور است.

تأسیس کارخانه‌ی ریسندگی (۱۲۳۹ قمری):

این اقدام، فراتر از یک سرمایه‌گذاری صرف، نشان‌دهنده رویکرد صنعتی و تولیدمحور ملک‌التجار بود. در زمانی که صنایع بومی نیازمند حمایت و توسعه بودند، تأسیس چنین کارخانه‌ای، گامی بلند در جهت اشتغال‌زایی و خودکفایی اقتصادی اصفهان به شمار می‌رفت (سند شماره ۱).

۵-۳. پشتیبانی از معارف دینی و مقابله با چالش‌های فکری

ملک‌التجار، مدافعی سرسخت از هویت دینی و فرهنگی جامعه بود و در برابر چالش‌های فکری زمانه‌ی خود بی‌تفاوت نماند.

۵-۳-۱. تأمین هزینه‌های دعوت به اسلام

در دهه نخست قرن بیستم، با ظهور موج جدید فعالیت‌های تیشیری مسیحیان در ایران، جامعه دینی اصفهان با یک چالش جدی روبرو شد. در واکنش به این پدیده،

انجمن صفاخانه اصفهان، با اهتمام افرادی چون حاکم اصفهان، رکن‌الملک، و حاج آقا نورالله اصفهانی تأسیس شد. یکی از اهداف محوری این انجمن، گفتگو و مناظره با مبلغان مسیحی بود که مسئولیت آن بر عهده سید محمدعلی حسنی، ملقب به داعی‌الاسلام، قرار داشت (حسنی، ۱۳۹۳: ۵۲). حاج محمد ابراهیم ملک‌التجار، علاوه بر شرکت در این جلسات، با درک اهمیت این فعالیت‌ها، از نظر مالی از این حرکت حمایت می‌کرد. مکاتبه‌ای در سال ۱۳۲۲ قمری، از سوی جناب محمدعلی حسنی به ملک‌التجار، به روشنی نشان می‌دهد که مبلغ سه تومان وجه نقد، برای تأمین هزینه‌های دعوت به اسلام، از سوی ملک‌التجار به ایشان پرداخت شده است (سند شماره ۲). این حمایت، نشان از دغدغه عمیق او نسبت به حفظ ارزش‌های دینی و فکری جامعه دارد.

۲-۳-۵. چاپ و نشر کتب دینی

دغدغه ملک‌التجار برای ترویج معارف دینی، به حمایت از مناظرات محدود نمی‌شد. او نقش فعالی در نشر کتاب‌های دینی و علمی ایفا می‌کرد. به عنوان مثال، ایشان به همراه محمدحسین بن ملامحمد خوانساری، اقدام به چاپ کتاب ارزشمند «غیایات الرضویه» اثر محمدتقی اصفهانی در تهران نمودند (صدرایی خویی، حافظیان، ۱۳۸۳: ۳۵۹-۳۵۸). این کتاب، که از امتیازات برجسته آن طرح اشکالات عالمانه‌ای است که به مصداق «هم سؤال از علم خیزد و هم جواب» از مؤلف محترم بیان گردیده، به بررسی و توضیح معانی متعدد یک آیه می‌پردازد و نشان‌دهنده عمق نگاه ملک‌التجار به مباحث دقیق و علمی دینی است. این حمایت از چنین اثری، بیانگر درایت و علاقه او به گسترش فهم صحیح و عمیق از آموزه‌های اسلامی استعلاوه بر این، محمدشریف موسوی شیرازی در نامه‌ای از دختر ایشان (ملک‌التجار) تقاضای وجه برای تکمیل دو اثر ارزشمند با عناوین «قانون الهی» و «کشف المرام» نموده بود. حاج محمدابراهیم ملک پیشتر متعهد به چاپ این دو کتاب شده بود، اما دست‌مرگ، انتشار آن‌ها را ناتمام گذاشت (سند شماره ۳). همچنین نامه دیگری در دست است که طبق آن ایشان تعهد کرده بودند که در تقبل بخشی از هزینه‌های چاپ کتاب «تعجیزالمسیحین» مساعدت نمایند. حجه الاسلام آقای فخرالاسلام، نویسنده این اثر، محتوای کتاب را برای رفع تشکیکات گمراه‌کنندگان و به چالش کشیدن مسیحیان اختصاص داده بودند. چنانکه خود نویسنده در نامه خویش بیان داشته است: «می‌توان گفت تاکنون کتابی به این تحقیق و استحکام در اتقان مبانی اسلام و رفع اضلال اهل ضلال تصنیف نشده است (سند شماره ۴).

۵-۴. محافظت از میراث فرهنگی و هنری اصفهان

در اوج دوران سودجویی حاکمان و تخریب بناهای تاریخی، ملکالتجار با درک والای خود از ارزش تاریخی و هنری بی‌مانند چهل‌ستون و عالی‌قاپو، دو شاهکار معماری صفوی، با تمام توان در برابر سودجویی‌های ظل‌السلطان، حاکم وقت، ایستاد و از تخریب این بناهای باشکوه جلوگیری کرد. این اقدام به خوبی نمایانگر درک والای ملکالتجار از ارزش تاریخی و هنری این بناها و تلاش او برای صیانت از آن‌ها در برابر سودجویی‌های حاکم وقت است.

۵-۴-۱ تلاش نافرجام برای حفظ عمارت هفت‌دست

متأسفانه، تلاش مشابه او برای نجات عمارت "هفت‌دست" به نتیجه نرسید. علی‌رغم پیشنهاد مبلغ هفت هزار تومان (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۳۶۶) از سوی حاج محمد ابراهیم برای خرید و حفظ این بنا، ظل‌السلطان از پذیرش آن امتناع ورزید و این عمارت نفیس را ویران کرد و مصالح آن را به فروش رساند (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۵۷). این حادثه، عمق تأسف ملکالتجار را از دست رفتن چنین گهرهای معماری نشان می‌دهد.

۵-۵. موقوفات و اقدامات عمرانی با هدف خدمت به جامعه

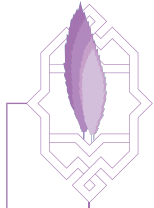
روحیه وقف و نیکوکاری ملکالتجار، در ساخت و توسعه‌ی اماکن عام‌المنفعه نیز جلوه‌گر بود

۵-۵-۱. تکیه ملک در تخت فولاد

این تکیه، که به نام خود او شهرت دارد، از موقوفات ارزشمند حاج محمد ابراهیم در قبرستان تاریخی تخت فولاد اصفهان است. این بنا به دلیل احترام عمیق ملکالتجار به آخوند ملا محمد کاشانی، توسط او ساخته شد (مصلح‌الدین مهدوی، ۱۳۸۲: ۳۵۷-۳۵۸) و یادگاری ماندگار از ارادت او به عالمان دین است.

۵-۵-۲. تیمچه‌ی ملک در بازار اصفهان

این تیمچه، واقع در قلب بازار سنتی اصفهان و در یکی از بخش‌های بازار قیصریه، در سال ۱۳۲۲ قمری توسط حاج محمد ابراهیم ملک ساخته شد (شیرانی نقنه، ۱۳۸۴: ۶۷) و به عنوان یک مرکز تجاری مهم فعالیت می‌کرد. تزئینات کاشی‌کاری و کتیبه‌های نفیس آن، که اشعار فارسی سروده طرب اصفهانی (فرزند همای شیرازی) به خط نستعلیق و بر زمینه کاشی لاجوردی را شامل می‌شود، نشان از ذوق هنری و توجه او به زیبایی‌شناسی است. همچنین، اشعار دیگری به خط نستعلیق زرد بر زمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ از طبع میرزا محمد سها نیز در آن به چشم می‌خورد (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۴۱۱-۴۱۰) و در وسط

هر دو مصراع، جمله "یا ابا عبدالله الحسین" با خط نستعلیق زرد بر زمینه کاشی خشت لاجوردی، ارادت او به ائمه اطهار را نشان می‌دهد. اینکه این تیمچه وقف شده یا نه، سؤال است که نیاز به بررسی دقیق‌تر اسناد دارد، اما وجود این کتیبه‌ها و تزیینات، بر اهمیت معنوی آن تأکید می‌کند.

۵-۵-۳. مسجد ملک در جنب عمارت انگورستان و مسجد دیگر در خیابان چهارسوق ملک‌التجار به توسعه اماکن مذهبی نیز اهتمام ویژه داشت. مسجد ملک در کنار عمارت انگورستان و مسجد دیگری در مساحت یازده قفیز و نیم در اوایل خیابان چهارسوق، در دهه ۱۳۳۰ قمری و در نزدیکی مسجد حاج محمدحسین کازرونی، از اقدامات او در این زمینه است.

۵-۵-۴. تعمیرات اساسی در مساجد اصفهان

ملک‌التجار با درکی عمیق از نقش مساجد به عنوان پایگاه‌های مذهبی و اجتماعی، در تعمیر و مرمت بسیاری از مساجد اصفهان فعالانه مشارکت داشت. از جمله این مساجد می‌توان به "مسجد نور" و "رضوان" اشاره کرد که تعمیرات آن‌ها توسط علامه ملامحمدحسین کرمانی انجام پذیرفت (مصلح الدین مهدوی، ۱۳۸۴: ۱۲۳). وی حتی با خرید تکیه کله‌پزها و افزودن آن به این دو مسجد، آن‌ها را گسترش داد (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۲۸۴-۲۸۳). این کار نشان از سخاوت و دوراندیشی او در زمینه توسعه فضاهای عبادی دارد.

۵-۵-۶. گسترش نفوذ نیکوکاری به فراسوی مرزها

همت ملک‌التجار به اصفهان محدود نمی‌شد و اقدامات خیرخواهانه او تا عتبات عالیات در عراق نیز امتداد یافت.

۵-۶-۱. اتمام ساختمان طارمی غربی صحن کاظمین

این اقدام، نشان از ارادت عمیق او به ائمه اطهار علیهم‌السلام و تلاش برای توسعه اماکن متبرکه است (آل یاسین، ۱۳۹۰: ۱۲۸).

۵-۶-۲. احیای قنات و نهر در نجف

با اعزام دو مقنی ماهر به نام‌های استاد غلامرضا و استاد کریم، ملک‌التجار در احیای قنات و نهر در نجف اشرف نقش به‌سزایی ایفا کرد. این عمل خیرخواهانه، نشان‌دهنده توجه او به تأمین آب و آبادانی در شهرهای مقدس است.

۵-۶-۳. پرداخت وجه برای روشنایی روضه‌ی شمع‌دانان در ضریح مطهر ابوالفضل العباس

ع؟ و حرم امام حسین ع؟

این اقدام که از طریق حاج عبدالصراف کربلایی صورت می‌گرفت و وجه مورد نظر به

حاج سید مرتضی کلیدار آستانه مبارکه تحویل می‌شد، اوج ارادت ملک‌التجار به خاندان عصمت و طهارت علیهم‌السلام و تلاش او برای خدمتگزاری به این آستان‌های مقدس را نشان می‌دهد. او علاوه بر پرداخت هزینه شمع از طرف خود، از طرف ظل‌السلطان حاکم وقت اصفهان نیز این کار را انجام می‌داد. همچنین مدت زمان روشنایی چراغ‌ها در حرم مطهر طبق دستور مشخص می‌شد (سند شماره ۵۰۶).

۴-۵۰۶. تهیه دسته شمع لاله جهت دیوارکوب‌های حرم حضرت سیدالشهدا؟ ع؟

این اقدام که به دستور ظل‌السلطان انجام شد، نفوذ و جایگاه ملک‌التجار را حتی در امور مربوط به عتبات عالیات به وضوح نشان می‌دهد (سند شماره ۷).

۵-۶۰۵. خرید شمع گچی برای روشنایی یک‌ساله‌ی یک زوج لاله در بالای سر حضرت

امامین کاظمین

این حرکت، تکمیل‌کننده ارادت او به اماکن مقدس و تأمین روشنایی برای زائران بود (سند شماره ۶).

۷-۵۰۷. حامی فرهنگ و اطلاع‌رسانی

ملک‌التجار نه تنها در ساخت بناها و کمک به محرومان پیشگام بود، بلکه از توسعه فرهنگ و آگاهی عمومی نیز حمایت می‌کرد.

۱-۵۰۷. کمک به روزنامه‌ها

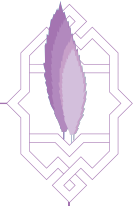
با حمایت‌های مالی خود از نشریات آن دوره، نظیر "صدای اصفهان"، "جهاد اکبر" و "راه‌نجات"، او در ترویج آگاهی و تبادل اطلاعات در جامعه سهم به‌سزایی داشت. این حمایت‌ها، نشان‌دهنده درک او از اهمیت رسانه‌ها در روشنگری جامعه است (سند شماره ۸).

۸-۵۰۸. دستگیر نیازمندان و ستمدیدگان

قلب مهربان ملک‌التجار، همواره به سوی نیازمندان و دردمندان بود و داستان سخاوتمندش، مأمّن بسیاری از آن‌ها.

۱-۵۰۸. کمک مستمر به مردم نیازمند

اسناد متعددی نشان می‌دهد که حاج محمد ابراهیم ملک، در کمک به مردم عادی بسیار کوشا بود. او لیستی از افراد نیازمند تهیه کرده بود و به طور مستمر به آن‌ها کمک مالی می‌کرد. نامه‌ای از میر سیدحسین مدرس، که از او درخواست کرده بود نام فرد دیگری را در این فهرست نیکوکارانه ثبت کند، گواهی بر این موضوع است. این کمک‌ها شامل اقسام مختلف نیازمندان، علماء، طلاب مدارس (از جمله مدرسه جده بزرگ، مدرسه

نمیاورد و مدرسه بیدآباد) می‌شد (سند شماره ۹). او همچنین در تأمین هزینه اسکان علما، پرداخت هزینه مراسم ترحیم آن‌ها و قرض دادن لوازم و پیشخدمت به ایشان پیشقدم بود. نمونه بارز آن، پرداخت هزینه مراسم ترحیم آقا میرزا محمدعلی نائینی، از مجتهدین عراق عرب و عجم، که برای معالجه به اصفهان آمده و در همانجا فوت کرده بود، است (سند شماره ۱۰).

۲-۸-۵. پرداخت ساخت حسینیه و چاه در تخت فولاد

پرداخت ساخت حسینیه و چاه واقع در تخت فولاد که به نام قبر مرحوم آخوند کاشی (ملا محمد کاشی) مشهور بود (ابطحی سده‌ی، ۵۸:۱۳۶۵). (سند شماره ۱۱)

۳-۸-۵. کمک به غارت‌زدگان ارومیه و مهاجرین ستم‌دیده‌ی گیلان

در پی حوادث ناگوار و قحطی‌های آن دوران، حاج محمد ابراهیم ملک با پرداخت مبالغی به غارت‌زدگان ارومیه (مبلغ ۱۵۰ تومان در ۲۸ رجب ۱۳۳۷ قمری) و مهاجرین ستم‌دیده گیلان (مبلغ ۱۰۰ تومان در ۸ ربیع‌الثانی ۱۳۳۹ قمری)، حس نوع‌دوستی و همدردی خود را با آسیب‌دیدگان نشان داد (سند شماره ۱۲ و ۱۳).

۴-۸-۵. کمک به افراد ناتوان و عریضه‌نگار

افرادی که از شهرهای مختلف به اصفهان می‌آمدند و به دلیل ناتوانی یا عدم دسترسی به مقامات، به ملک‌التجار روی می‌آوردند و مشکلات خود را به صورت عریضه برای او شرح می‌دادند، از حمایت‌های او برخوردار می‌شدند. داستان فردی که پس از مراجعه به اعیان و اشراف تهران و عدم حصول نتیجه، به ملک‌التجار در اصفهان عریضه نوشت، گواه بر جایگاه و امیدواری مردم به این شخصیت نیکوکار است (سند شماره ۱۴).

۵-۸-۵. فراهم کردن اسباب عروسی افراد

این عمل خیرخواهانه، نشان از توجه ملک‌التجار به سنت‌های نیکو و تلاش او برای تسهیل زندگی جوانان و تحکیم بنیان خانواده در جامعه دارد.

۹-۵. حمایت از توسعه‌ی علم و دانش و بهداشت

ملک‌التجار به آینده جامعه و توسعه علمی و بهداشتی نیز توجه ویژه‌ای داشت.

۱-۹-۵. کمک به مدارس

او با پرداخت مبالغی به مدارس مختلف، از جمله صندوق مدرسه مجانی تجار (۵۰ تومان با امضای نقشینه اصفهانی و سید عبدالمجید قزوینی) صادره از انجمن معارف تجار اصفهان، مدرسه ایتام اصفهان (پرداخت شهریه در سال ۱۳۳۶ قمری و کمک‌های مستمر از

۱۳۳۷ تا ۱۳۴۱ قمری) و مدرسه مبارکه علمیه اصفهان (در ۱۳۳۷ قمری)، نقش مهمی در توسعه و حمایت از نظام آموزشی آن دوران ایفا نمود (سند شماره ۱۵۱۶).

۵-۹-۲. کمک به بیمارستان‌ها

حاج محمد ابراهیم ملک با پرداخت مبالغی به بیمارستان‌های مختلف، از جمله بیمارستان مرسلین انگلیس عباس‌آباد (۲۰ تومان در ۹ جمادی‌الثانی ۱۳۳۸ قمری) و بیمارستان ملی اصفهان (در سال ۱۳۳۳ قمری)، در ارتقای سطح بهداشت و درمان جامعه نیز سهم بسزایی داشت (سند شماره ۱۷ و ۱۸).

۵-۱۰. حامی شرکت‌های خیریه

۵-۱۰-۱. حمایت از شرکت‌های خیریه

حاج محمد ابراهیم ملک از بدو تأسیس شرکت خیریه در سال ۱۳۳۶ قمری از حامیان اصلی آن بود و اسناد متعددی از پرداخت‌های او به این شرکت موجود است. علاوه بر این، او به شرکت خیریه بیدآباد و چهارسوق علی‌قلی‌آقا (۵۰ تومان در ۱۹ ربیع‌الاول ۱۳۳۶)، شرکت خیریه شمس‌آباد (۱۰۰۰ قران در ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶ و ۵۰۰ قران در ۲۷ جمادی‌الاول همان سال)، شرکت خیریه محله‌ی نو (اصفهان) (۵۰ تومان به عنوان اعانه‌ی فقرا در ۲۴ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶)، شرکت خیریه‌ی محله‌ی گلپهار (۵۰ تومان در ۹ ربیع‌الثانی ۱۳۳۶)، انجمن اعانه‌ی ملی اصفهان (۵۰۰ تومان در ۳۰ محرم و ۳ صفر ۱۳۳۴ با تأکید بر قبض اعانه‌ی دفاع ملی یا نشانه‌ی اسلامیت و غیرت و حمیت)، شرکت خیریه سعادت سیدحکیم و شرکت محله‌ی شیخ ابومسعود (در ۲ ربیع‌الاول ۱۳۳۶) نیز کمک‌های قابل توجهی نمود (سند شماره ۱۹ و ۲۰).

۵-۱۱. توجه به اماکن متبرکه و امور مذهبی

۵-۱۱-۱. کمک به امامزادگان

اهدای یک زوج چراغ جهت روشنایی امامزاده درب امام در شعبان ۱۳۳۳ قمری، با مهر فرستنده "عبده محمد بن عبدالباقی الحسینی الامامی"، نشان از توجه و ارادت ملک‌التجار به اماکن متبرکه و تلاش او برای ایجاد فضایی معنوی در این مکان‌ها دارد. (سند شماره ۲۱).

۵-۱۱-۲. کمک مالی به مباشرین و قاریان

یکی از چالش‌های اساسی پیش روی مباشران و قاریان مقبره‌ها، کمبود منابع مالی برای نگهداری و تعمیر آن‌ها بود. اسناد موجود نشان می‌دهد که این افراد نیز از حمایت

مالی ملک التجار بی‌نصیب نبودند. به عنوان مثال، مباشر و قاری مقبره محمدحسین الحسینی شُرده اصفهانی، از او درخواست عیدی داشته‌اند (سند شماره ۲۲).

۵-۱۲. حمایت از خویشاوندان و حل و فصل اختلافات

دایره‌ی نیکوکاری ملک‌التجار، شامل خویشاوندان و جامعه‌ی تجاری نیز می‌شد.

۵-۱۲-۱. کمک به خویشاوندان

ملک‌التجار نه تنها به عموم مردم، بلکه به خویشاوندان خود نیز توجه داشت و به آن‌ها کمک می‌کرد. به عنوان مثال، زمانی که علی، خاله‌زاده او، به کربلا مشرف شد، در خانه وی سکونت گزید. این امر نشان از اهمیت روابط خانوادگی و حمایت از بستگان در نظر او دارد.

۵-۱۲-۲. حل و فصل مشکلات و اختلافات میان تجار

او نه تنها در تجارت موفق بود، بلکه در حل و فصل اختلافات و مشکلات میان تجار نیز نقش میانجی و فصل‌الخطاب را ایفا می‌کرد. این نشان از جایگاه رفیع او در میان بازاریان و اعتماد آن‌ها به وی است.

۵-۱۳. نقش واسطه‌ی میان مردم و حاکمیت

در دوره‌ای که فاصله میان مردم و حاکمان زیاد بود، ملک‌التجار به عنوان پلی میان رعیت و ظل‌السلطان عمل می‌کرد و مشکلات مردم را به گوش حاکم می‌رساند. این نقش، نشان‌دهنده نفوذ و اعتبار او نزد حاکمیت و دلسوزی او برای مردم است.

۵-۱۴. کمک مالی در بازسازی طاق و مسجد قصر منشی

در خصوص بازسازی طاق و مسجد قصر منشی که بر اثر بارندگی آسیب دیده بود، ذکر شده است که ملک‌التجار (حاج محمد صدر یا محمد ابراهیم ملک) در این امر نقش مؤثری ایفا کرده است، هرچند جزئیات دقیق کمک مالی یا تأیید نهایی آن در اسناد مشخص نیست.

۵-۱۵. وقف قرآن و تعیین تولیت

۵-۱۵-۱. وقف نیم جزء قرآن توسط حاج محمد ملک

در راستای سنت حسنه وقف، جناب حاج محمد ملک، پدر گرامی حاج محمد ابراهیم ملک‌التجار، اقدام به وقف نیم جزء قرآن کریم نمودند. این اقدام خیرخواهانه، با همراهی پنجاه و نه نیم جزء مجلد دیگر صورت گرفت تا ثواب آن به روح پدرشان، حاج محمد حسن تاجر، اهدا گردد. متن وقف‌نامه که در ابتدای هر جزء به چشم می‌خورد، با

ستایش خداوند و درود بر پیامبر ﷺ و خاندان پاک ایشان آغاز می‌شود و به تفصیل، وقف صحیح شرعی این نیم جزء را به همراه سایر مجلدات، بر حضرات ائمه اطهار علیهم‌السلام بیان می‌دارد. هدف از این وقف، بهره‌مندی شیعیان اثنی‌عشری از آن بوده و قید شده است که این اوراق نباید بیش از هفت روز نزد کسی بماند، مگر با اجازه جدید از متولی. تولیت این وقف ابتدا به عهده خود واقف (حاج محمد ملک) گذاشته شد و پس از ایشان، به بزرگترین فرزند ذکور (پسر) ایشان، و سپس به جناب حاج میرزا سید محمد پاقلعه و پس از ایشان به بزرگترین فرزند ذکور و نوادگان ذکور ایشان واگذار گردید. در صورت انقراض این سلسله، تولیت به عالم امامی سپرده شد که در آن محله یا اطراف آن سکونت داشته باشد. این وقف در ماه ربیع الاول سال ۱۳۰۳ قمری (مطابق با ۱۸۸۶ میلادی) صورت گرفته است.

۵-۱۵-۲. وقف نیم جزء قرآن توسط حاج محمد ابراهیم ملک‌التجار

خود حاج محمد ابراهیم ملک‌التجار نیز با الهام از سنت حسنه پدر، نیم جزء قرآن کریم را به همراه پنجاه و نه نیم جزء دیگر، وقف نمودند. این وقف با نیت قربت به خداوند و کسب رضایت الهی، بر کافه شیعیان وقف شده است تا در زمان نیاز و در مجالس تعزیت تلاوت شود و ثواب آن به ارواح مطهر ائمه اطهار علیهم‌السلام هدیه گردد. تولیت این وقف نیز ابتدا بر عهده خود واقف بوده و سپس به فرزندان ذکور اکبر ایشان، و به دنبال آن به جناب حاج میرزا سید عبدالله و همین‌طور سلسله مراتب تعیین شده، واگذار شده است.

۵-۱۵-۳. یادداشت‌های تاریخی در حواشی اوراق قرآن

این اجزاء قرآنی که اخیراً کشف شده‌اند، گنجینه‌ای از اطلاعات تاریخی را در خود جای داده‌اند. یادداشت‌های ارزشمندی که در حواشی اوراق ثبت شده، پنجره‌ای به سوی زندگی و فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی آن دوران می‌گشاید. در نیمه دوم جزء ۲۵، با تاریخ چهارشنبه بیستم جمادی الاول ۱۳۳۷ قمری (مطابق با ۱۷ اسفند ۱۲۹۸ شمسی)، به برگزاری مجلس ترحیم مرحومه مغفوره مکرمه خانم ملک اشاره شده است. در این مجلس که در منزل مرحوم ملک و انگورستان برگزار گردیده بود، افراد مختلفی از جمله میرزا علی میرسیدی (رشیدی)، آقا سید حجت الله، آقا سید ... و قراء دیگر مشغول تلاوت قرآن بودند. این یادداشت با امضایی تقریبی خاتمه یافته است. در نیمه دوم جزء ۱۲، در انتهای صفحه، وفات مرحوم حاج محمد ابراهیم ملک‌التجار در صبح دوشنبه شانزدهم، هفدهم یا هجدهم

ماه رجب سال ۱۳۴۱ قمری (مطابق با بهمن ۱۲۹۹ شمسی) ثبت شده و برای ایشان طلب رحمت شده است. کاتب این یادداشت، "استاد اهری ولد مرحوم م. س. د. علی" معرفی شده است. در نیمه اول جزء ۱، در انتهای صفحه اول وقفنامه، عبارت "فی ید اقل خلق الله میرزا علی ابن حاجی محمد پای قلعه ... ۱۳۲۱" (مطابق با ۱۳۶۲ قمری) نوشته شده است که به احتمال زیاد، نام نویسنده وقفنامه را مشخص می‌کند.

نتیجه گیری

در مجموعه فعالیت‌های حاج محمدابراهیم ملک‌التجار، پیوندی معنا دار میان ایمان، عمل اجتماعی، و مسئولیت فرهنگی مشاهده می‌شود. حمایت او از ساخت و مرمت مساجد همچون مسجد نور و رضوان و افزودن بناهایی مانند تکیه کله‌پرها به آن‌ها، نشان از نگرشی دارد که عبادتگاه را صرفاً محل نیایش ندانسته، بلکه کانون انسجام اجتماعی و آموزش دینی می‌داند.

دامنه خیرخواهی وی از مرزهای ایران فراتر رفت و در خاک عتبات عالیات ادامه یافت. مرمت صحن کاظمین، احیای قنوات نجف و تأمین روشنایی حرم‌های مطهر امام حسین (ع)، حضرت عباس (ع) و امامین کاظمین (ع) نه تنها جلوه‌ای از ارادت مذهبی او بود، بلکه حاکی از نوعی بینش تمدنی دینی است؛ یعنی تجلی ایمان در خدمت به انسان‌ها و حفظ آبادانی مکان‌های اسلامی. حضور مستقیم او در هماهنگی با کارگزاران آستان‌ها و اجرای دستورهای ظل‌السلطان، بیانگر نفوذ اجتماعی و اعتماد سیاسی‌ای است که از جمع عقلانیت، تدبیر و دیانت پدید آمده بود.

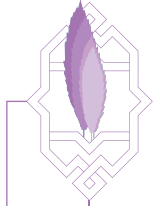
از سوی دیگر، توجه به حوزه فرهنگ و رسانه نیز مؤلفه‌ای متمایز از شخصیت ملک‌التجار به‌شمار می‌آید. او با پشتیبانی از روزنامه‌هایی چون صدای اصفهان، جهاد اکبر و راه‌نجات، در مسیر ترویج روشنگری، گفت‌وگو و تبادل اندیشه گام نهاد. بدین ترتیب، وی میان وقف و قلم پل زد؛ همان‌گونه که پیش‌تر در چاپ آثار علمی و دینی چون عنایات الرضویه و تعجیزالمسیحین کرده بود.

ملک‌التجار در کنار مسجد و بازار، در انفاق و بخشش نیز فعال بود. اقدامات گسترده او در توزیع ارزاق، پرداخت هزینه‌های زندگی بی‌سرپرستان، و رسیدگی به مؤمنان مستمند، تصویری روشن از روحی بزرگ و انسان‌دوست فراهم می‌کند.

تمامی این جلوه‌ها در کنار هم، از ملک‌التجار شخصیتی ساخته‌اند که خیرخواهی او نه مقطعی و احساسی، بلکه سازمان‌یافته، آگاهانه و مبتنی بر شناخت اجتماعی بود. چنین الگویی، الگویی از «سرمایه‌دار مؤمن و نوساز اجتماعی» در تاریخ معاصر اصفهان است؛ کسی که نیکوکاری‌اش از مسجد تا رسانه، از بازار تا مرزهای عتبات و از وقف تا فرهنگ را دربر می‌گرفت.

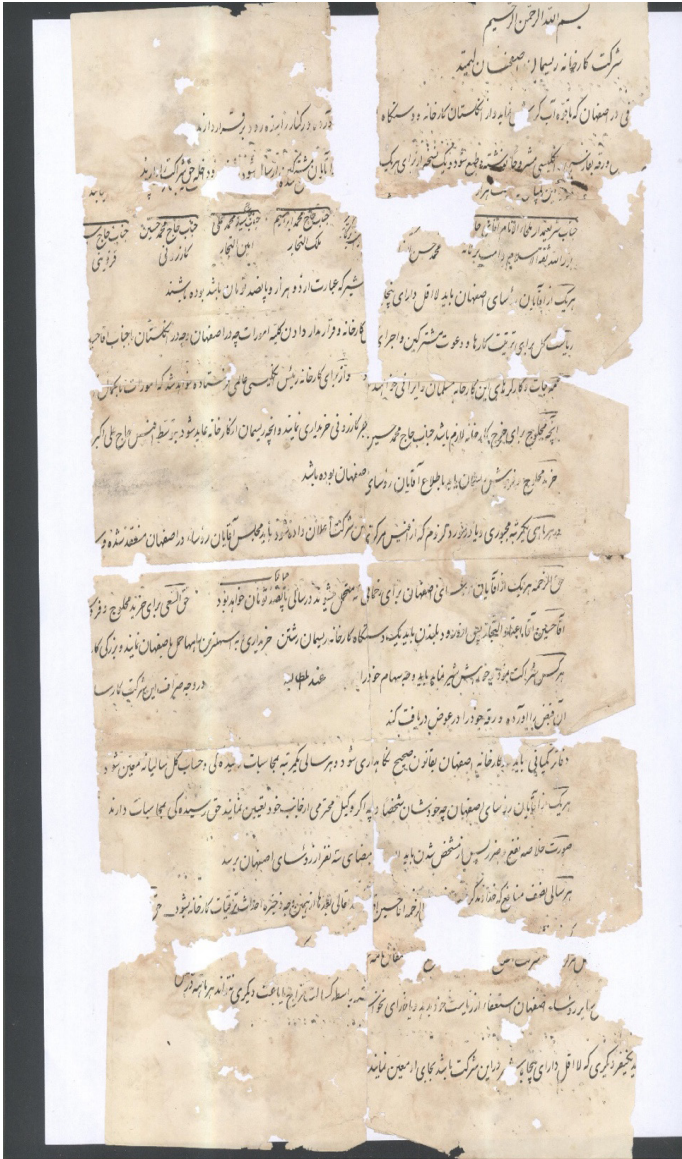
نیکوکاری او صرفاً به ساخت‌وساز و وقفیات بزرگ محدود نمی‌شد، بلکه در جزئی‌ترین و انسانی‌ترین ابعاد زندگی مردم (از کمک به فقرا و طلاب تا پوشش هزینه‌های ترحیم و

تسهیل ازدواج) جاری بود و حتی در حوزه‌ی عمومی فراتر از اصفهان (ارومیه و گیلان) و در سطح مدیریت امور دینی (تأمین روشنایی در عتبات) حضوری فعال داشت.

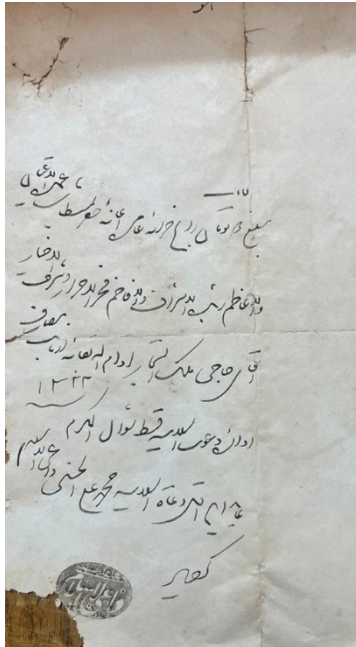

کتاب نامه

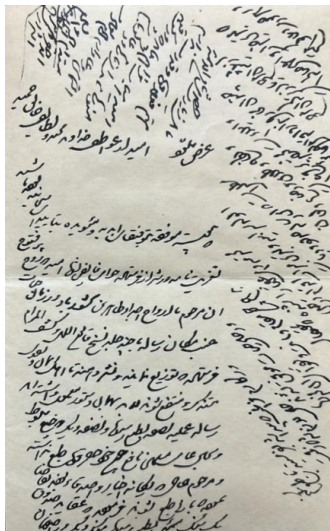
- آدمیت، فریدون؛ ناطق، هما، (۱۳۵۶). *افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*، تهران: آگاه
- آل یاسین، محمد حسن (۱۳۹۰). *موسومه العلامه الکبیر، بیروت: دارالمورخ العربی*
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۴). *تجار، مشروطیت و دولت مدرن*، تهران: تاریخ ایران.
- رجایی، عبدالمهدی (۱۳۹۲). *تاریخ نساجی اصفهان در دوره قاجار و پهلوی (به روایات مطبوعات و اسناد)*، اصفهان: جهاد دانشگاهی.
- رفیعی مهربادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲). *آثار ملی اصفهان*، تهران: اتحاد.
- ابطحی سدهی، محمد باقر (۱۳۶۵). *رساله فی تعارض الید والاستصحاب*، ناشر بی نامی جا.
- حسینی، محمد علی (۱۳۹۳). *صفاخانه اصفهان در گفت و گوی اسلام و مسیحیت*، تصحیح حیدر عیوضی، قم: ادیان.
- مهدوی، مصلح الدین (۱۳۸۴). *دانشمندان و بزرگان اصفهان*، ج۱، اصفهان: گلدسته.
- مهدوی، مصلح الدین (۱۳۸۲). *مزارات اصفهان*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- جابری انصاری، میرزا حسن خان (۱۳۲۱). *تاریخ اصفهان و ری و همه جهان*، مشعل.
- شیرانی نقنه، زهرا (۱۳۸۴). *اقتصاد اصفهان در دوره ظل السلطان*، مرتضی نورائی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان.
- صدراایی خویی، علی؛ ابوالفضل، حافیان (۱۳۸۳). *فهرست کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه آستان حضرت معصومه(س)*، قم: زائر.
- زندیه، سلیمانی؛ حسن، عارفه (۱۴۰۳). «بررسی اسناد تجاری کمپانی محمد ابراهیم ملک التجار اصفهانی (۱۳۱۶-۱۳۴۱ق)»، *پژوهش‌های تاریخی*، ۱۶(۶۱)، صص: ۱۵۸-۱۲۵.
- روزنامه مجلس، سال اول، ش ۱۰، ۲۵ شوال ۱۳۲۴

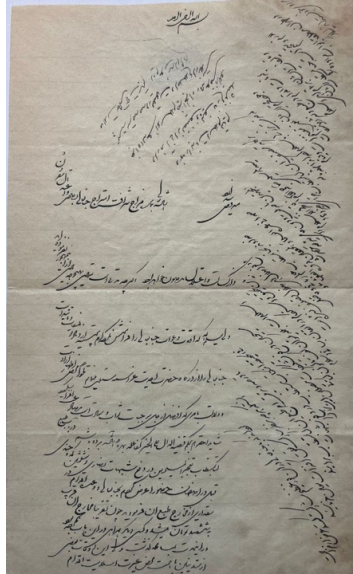
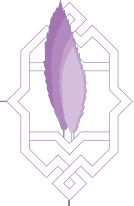
سند شماره ۱۵

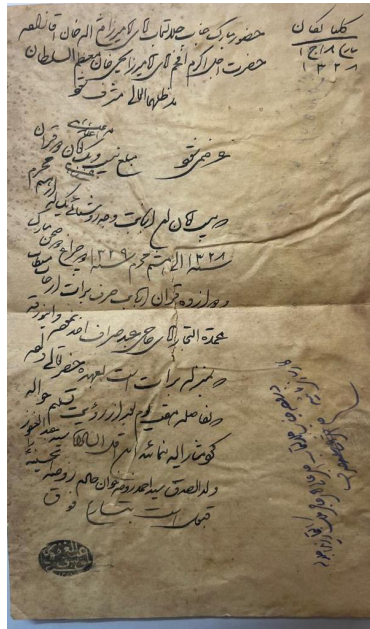
سند شماره ۲

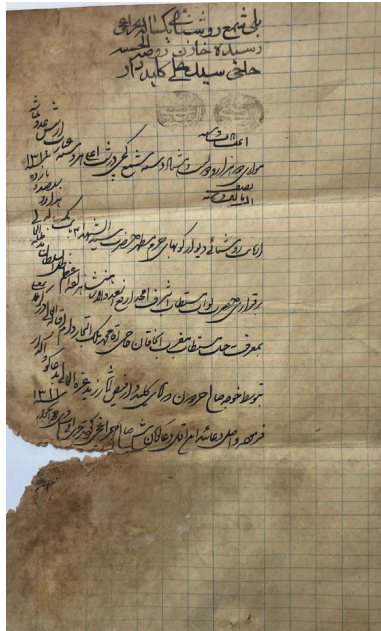
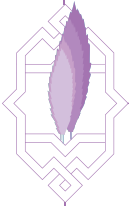
سند شماره ۳

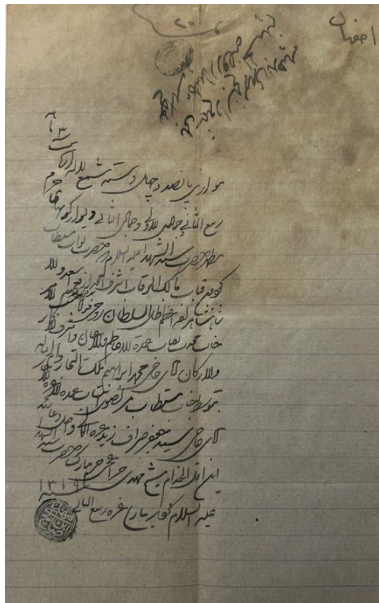
سند شماره ۴

سند شماره ۵

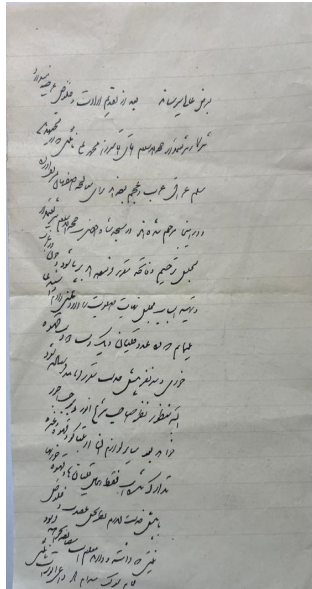

سند شماره ۶

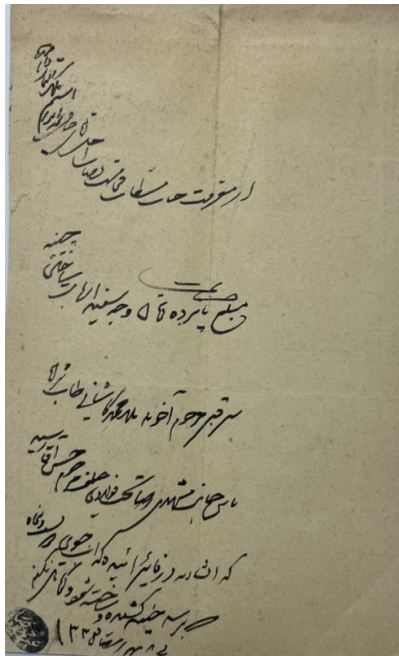

سند شماره ۷

سند شماره ۱۰

سند شماره ۱۱

تاریخ ششم شهر ربیع الثانی پنجم سنه ۱۲۳۹ قمره ۱۰

مبلغ مصدق ... نصف آن بینه قنات

توسط جناب خطاب عالی آقای حاجی ملک آنگار داماد آقا...

از بابت وجوه اعانه مهاجرین ستمر سیده کیلان

دکسیون اعانه اصفهان رسید

محل امضا: ...

کلیسین ...

۱۲۳۹ قمره کیلان

سند شماره ۱۲

قران [Redacted] نمرة [Redacted]

کلیسین جمع آوری اعانه برای غارت زده کان ارومیه

مبلغ مصدق ... بتوسط ...

از بابت اعانتی کنیه غارت زده کان ارومیه فرموده الله عاید گردید

اصفهان بتاریخ ۸ شهریور ۱۳۲۷

دفتر دار کلیسین

رئیس کلیسین

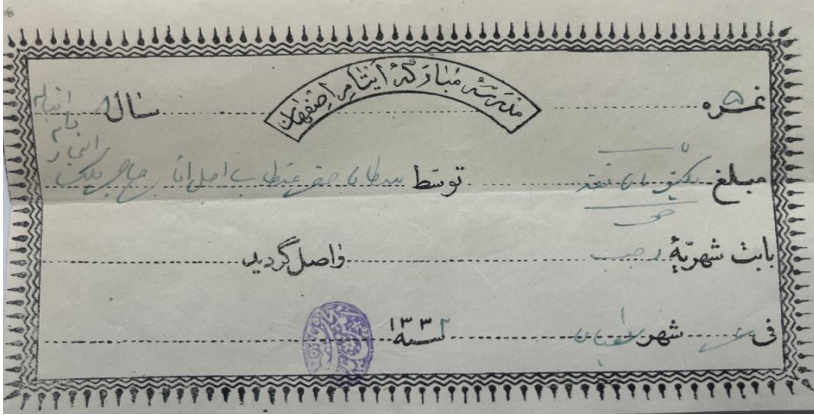
سند شماره ۱۳

نام رمضان ۱۳۳۰
 مدرسه حضرت مستطاب رابعه از مدرسه ابراهیم اصفهانی
 عرض نمود
 حاضران حضرتان که در جمع ابراهیم اصفهانی
 در این امر ابراهیم اصفهانی است
 آورد که در این مدرسه صرف کد و حلال است
 اگر جناب ابراهیم اصفهانی که در این مدرسه
 ابراهیم اصفهانی

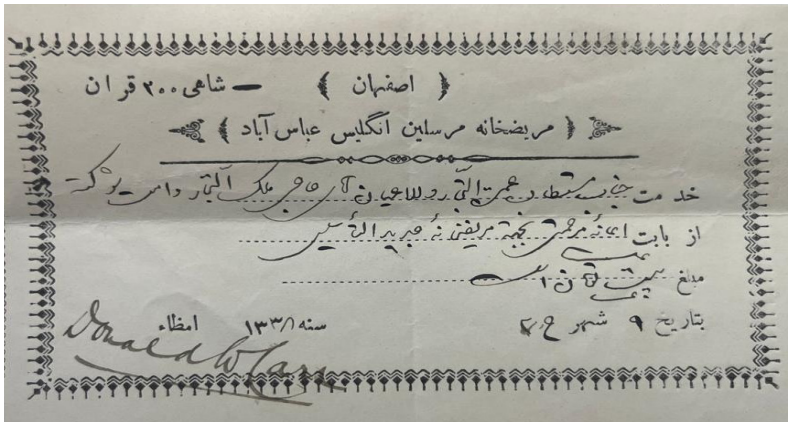
سند شماره ۱۴

نمره ۲۰۲ (بسم الله الرحمن الرحيم)
 قران
 قبض احاطه مدرسه مجانی تجار اصفهان
 از جناب مستطاب رابعه از مدرسه ابراهیم اصفهانی
 مبلغ چهارده هزار و سیصد و پنجاه و دو ریال
 مدرسه کردید بتاريخ ۲۲ شهریور ۱۳۳۸
 محل امضاء تحویل دار...

سند شماره ۱۵

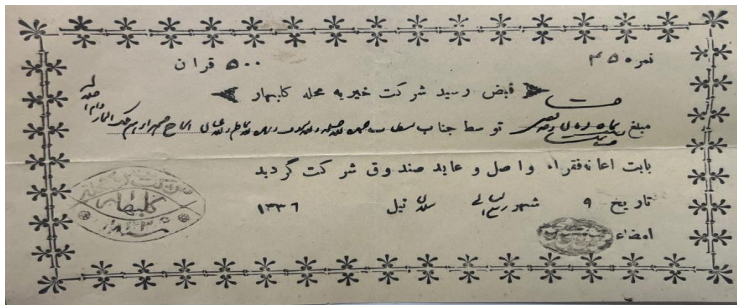
سند شماره ۱۶

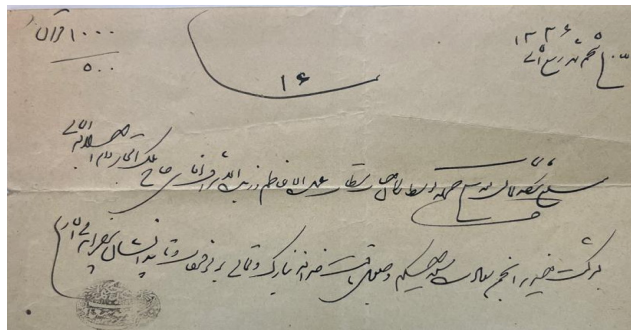
سند شماره ۱۷

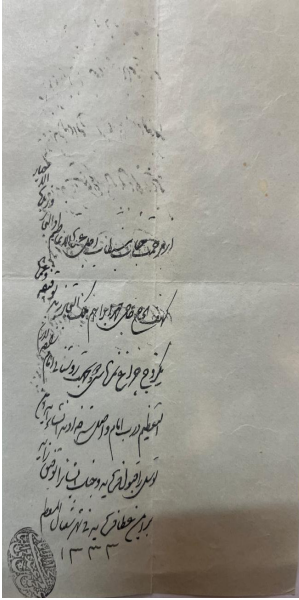
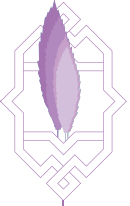
سند شماره ۱۸

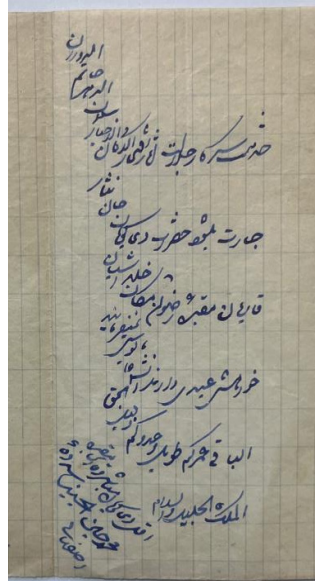
سند شماره ۱۹

سند شماره ۲۰

سند شماره ۲۲

سند شماره ۲۱